

Research Paper
Challenges and Obstacles to the Development of Endowments in Iran

Mohammad Javad Valizadeh *

Professor, Secretariat of the Supreme Council of Cultural Revolution, Tehran, Iran
mj.valizadeh@scsr.ir

Ahmad Reza Hasankhani

Assistant Professor, Department of Theology, Farhangian University, Tehran, Iran
a.hasankhani@cfu.ac.ir

Introduction

The Waqf institution has a significant role in the fair distribution of wealth, meeting the social, cultural, economic, and health needs of the society. Waqf is an effective tool to reduce poverty, increase social welfare, and strengthen spiritual values in society. Today, it faces many challenges and obstacles that have limited its development and productivity. This article aims to identify and investigate these challenges and provide solutions to solve them, using a qualitative method and semi-structured interviews with 23 experts, researchers, and executives of the endowment field in Iran. Waqf in Islam is recognized as a social, economic, and cultural institution that is aligned with goals such as social justice, poverty alleviation, and fair distribution of wealth. The Holy Qur'an and the traditions of Ahl al-Bayt (AS) have emphasized the importance of endowment and charity. Waqf is considered not only as an act of charity but also as a means to secure the future of Muslims and their children. Economically, endowment acts as a wealth moderation mechanism and prevents the concentration of wealth in the hands of certain groups. Endowment reached its peak during the Ottoman era, and many public services such as schools, hospitals, libraries, and mosques were funded through endowments. In Iran, the endowment has been of interest for a long time, however, during the Pahlavi period, many endowments were destroyed or lost their endowments. After the Islamic revolution, efforts were made to revive the endowment and withdraw endowments, but there are still many challenges in this field.

Research Methodology

Regarding the research method, this research is practical in terms of purpose and qualitative in terms of implementation. The research community includes experts, researchers, and administrators of the endowment field in Iran, and 23 people were selected using the purposeful sampling method. The research tool was a semi-structured interview, and the validity and reliability of the questionnaire were confirmed using the Lincoln and Guba evaluation method. "Claysey" qualitative analysis method was used to analyze the data. In this method, the data were organized in the form of open coding, subcategories, and main categories, and finally, 44 themes were identified, which were grouped into 6 subcategories and 2 main categories.

Research Findings

The most important challenges and obstacles to the development of waqf in Iran are:

1. Theoretical and mental challenges

- Weakness in advertising and promotion of Wa'f: Advertising of Waqf has not been carried out properly and more emphasis is placed on one-dimensional religious approaches. This reduces the motivation of the benefactors and does not

*Corresponding Author

Valizadeh, M. J. Hasankhani, A.R. (2025). Challenges and Obstacles to the Development of Endowments in Iran, *Journal of Endowment & Charity Studies*, 3(1), 19-40.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

[10.22108/ecs.2025.142805.1116](https://doi.org/10.22108/ecs.2025.142805.1116)

attract different groups of society to the waqf.

- Weakness in laws and regulations: existing old laws are inconsistent with the new waqf laws and have ambiguity and conflict. This weakness causes problems in the implementation of endowments and support for waqfs and trustees.

- Lack of orientation to the intentions of the waqf: the waqf mainly act based on classical and traditional intentions and the current needs of the society are not taken into account. This makes endowments unable to respond effectively to the current needs of society.

2. Practical and executive challenges

- Weakness in endowment management: traditional management of endowments and lack of scientific and specialized view in this field reduces the productivity and income generation of endowments.

- Government interventions: non professional government intervention in endowment matters reduces the motivation of people and the private sector to participate in endowment.

- Weakness in supervision: supervisory institutions in the field of endowments are weak, and this causes problems in the maintenance and monitoring of endowments. Also, there is no transparency in waqf activities and this reduces public trust in the waqf institution.

- Economic problems: Many endowments have low income generation and this makes them unable to respond effectively to the needs of society. Also, the maintenance and management costs of endowments are high and this reduces their productivity.

Discussion and Conclusion

To develop waqf in Iran and solve the existing challenges, the following suggestions have been made:

Government's effort to organize and develop endowments: The government should support endowments by creating comprehensive and efficient laws and identifying and registering endowments in a comprehensive database.

2. Reducing government interventions and using people's capacity: By reducing its interventions, the government should use the capacity of the people and the private sector to manage endowments. This increases people's motivation to participate in endowments and improve the efficiency of endowments.

3. Paying attention to economic and religious issues: the government should increase people's motivation for endowment by improving economic conditions. Also, it should institutionalize the culture of endowment in society by strengthening religious and cultural beliefs.

4. Scientific and specialized view of endowment administration: Specialists should be trained by creating university courses in the field of endowment and charity affairs, and global experiences should be used in this field.

5. Creating flexibility in endowments: Endowments should be arranged in such a way that it is possible to change the use and use of endowments in the future according to the needs of the day.

6. Directing the intentions of the benefactors: the benefactors should be directed towards efficient endowments that fit the daily needs of the society.

7. Municipalities' attention to endowments: Municipalities should pay attention to the position of endowments in their urban plans and prevent damage to endowments.

By solving these challenges and implementing the suggestions, we can hope to develop the Waqf and increase its role in meeting the needs of society.

Key words

waqf, endowment, endowment, charity, development program

مطالعات وقف و امور خیریه

دوره ۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ص: ۱۹-۴۰

مقاله پژوهشی

چالش‌ها و موانع توسعه وقف در ایران

ولی‌زاده، محمد جواد^{۱*} ، حسنخانی، احمد رضا^۲

۱. استادیار، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، ایران

mj.valizadeh@sccr.ir

۲. استادیار، گروه الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

a.hasankhani@cfu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۲۸

چکیده

نهاد وقف با وجود آنکه ظرفیت‌های عظیمی در برطرف کردن مشکلات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، آموزشی، بهداشتی و ... کشور دارد، امروزه درگیر چالش‌ها و موانع متعدد شده است. این مطالعه از نظر هدف، کاربردی و از نظر شیوه اجرا کیفی بود. جامعه پژوهش تمام صاحب‌نظران، پژوهشگران و مجریان حوزه وقف در کشور بودند و طبق اصل اشباع نظری، ۲۳ نفر با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. ابزار پژوهش مصاحبه نیمه‌ساختارمند بود و روایی و پایایی پرسشنامه با استفاده از روش ارزیابی «لینکلن و گوبا» تأیید شد. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل کیفی «کلایزی» استفاده شد. از میان ۴۴ تم (مضمون)، ۶ زیرمقوله یا مقوله فرعی و ۲ مقوله اصلی یا فراگیر چالش‌های نظری و ذهنی (ضعف در تقنین و انگیزه واقفان و به‌روز نبودن موقوفات) و چالش‌های عملی و اجرایی (ضعف در بهره‌وری، مدیریت و نظارت) قابل شناسایی هستند. این پژوهش ضمن شناسایی مهم‌ترین چالش‌ها و موانع توسعه وقف در ایران، پیشنهادها «اهتمام حاکمیت به سامان‌دهی و توسعه وقف»، «به حداقل رساندن مداخلات دولتی و استفاده بیشینه از ظرفیت و انگیزه مردمی در مدیریت نهاد وقف»، «توجه حاکمیت به مسائل اقتصادی و اعتقادی»، «نگاه علمی و تخصصی به اداره وقف و امور خیریه»، «ایجاد انعطاف در وقف‌نامه‌ها جهت‌دهی نيات واقفان» را ارائه کرد.

واژه‌های کلیدی: وقف، واقف، موقوفه، امور خیریه، برنامه توسعه.

*نویسنده مسئول

ولی‌زاده، م.ج. حسنخانی، ا.ر. (۱۴۰۴). چالش‌ها و موانع توسعه وقف در ایران، *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۳(۱)، ۱۹-۴۰.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/ecs.2025.142805.1116](https://doi.org/10.22108/ecs.2025.142805.1116)

۱- مقدمه

وقف به معنای «حبس عین ملکی است بر ملک خدای تعالی که ملکیت از مالک ملک به خداوند منتقل می‌شود» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۱۵، ذیل ماده وقف)؛ به عبارتی دیگر، ماندن اصل مال و جابه‌جایی منفعت آن، تا مردم از منافعت بهره‌مند شوند (واعظی، ۱۳۸۰، ص. ۴۸). «وقف عملی فقهی و حقوقی است که به موجب آن شخص (اعم از شخص حقیقی یا حقوقی) عین مالی را از مالکیت خود خارج می‌کند، از هر گونه نقل و انتقال - اعم از نقل و انتقال‌های ارادی مانند اقسام معاملات و نقل و انتقال‌های قهری مانند توارث و سایر تصرفات - به طور کامل مصون نگاه می‌دارد و منافع آن را در راه‌های خدایسندانه و امور خیریه به طور دائم به جریان می‌اندازد تا افراد محدود و معین یا نامحدود و غیرمعین به صورت بلاعوض از منافع بهره‌مند شوند» (ترابی، ۱۳۸۱، صص. ۲۹۶-۲۹۷).

وقف یکی از عوامل انهدام تراکم ثروت در جامعه و ایجاد بستر مناسب برای رشد ارزش‌های معنوی و الهی، در شکل توزیع عادلانه ثروت، محسوب می‌شود و با درک همین نکته، اسلام، دین مقدس توحیدی، بر گسترش فرهنگ وقف بیش از هر چیز دیگر تأکید کرده است. «سنت حسنه وقف از اهرم‌های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نیازهای مادی و معنوی جامعه است. از صدها سال پیش تا کنون واقفان خیراندیش با اختصاص بخشی از اموال خود برای خدمت مستمر به جامعه در قالب روش پسندیده (وقف) که بارزترین و روشن‌ترین مصداق احسان، انفاق، صدقه جاریه، تعاون و باقیات‌الصالحات است، منشأ خدمات فراوان علمی، فرهنگی، هنری، رفاهی، بهداشتی در جامعه بوده‌اند؛ وجود صدها درمانگاه، بیمارستان، مدرسه، دارالایتام، کتابخانه و هزارها مسجد، قنات، پل، آب‌انبار و غیره که باید به طور دائمی حفظ و بهره‌برداری شوند، در سراسر کشورهای جهان و به ویژه ایران بهترین گواه و شاهد آن است.» (علمی سولا و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۹).

در واقع، نهاد مقدس وقف بزرگ‌ترین پشتوانه نهادهای فرهنگی و سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی بوده و است. این نهاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، کوثری بی‌پایان است که به‌درستی می‌تواند زمینه‌ساز حاکمیت اسلامی شود؛ زیرا «وقف» بزرگ‌ترین بانک مرکزی و خزانه‌داری کل است که پشتوانه انجام فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی و اجتماعی جامعه و تأمین نیازهای عمومی امت اسلامی خواهد بود. نهاد وقف می‌تواند حاکمیتی دینی و دولتی غیرمتمرکز و پویا و خدمت‌گذار را سامان دهد و امکان نقش‌آفرینی حداکثری مردم را در انجام امور عمومی فراهم کند.

حسب همین نگاه، می‌توان ابعاد اصلی و کلان زیر را برای وقف متصور شد: بُعد فرهنگی (معنوی)، بُعد آموزشی و تربیتی، بُعد اجتماعی، بُعد اقتصادی، بُعد سیاسی (پشتوانه حاکمیت در برابر مشکلات و مانع از وابستگی) و بُعد امنیتی (از نظر امنیت اخلاقی و نیز امنیت اجتماعی: وقف سلاح و ...) (ر. ک.: سلیمی فر، ۱۳۷۰، صص. ۷۷-۸۹؛ آیت الهی و رخ یزد، ۱۳۸۳، صص. ۳۴۵-۳۵۱؛ معراجی، ۱۳۸۵، صص. ۳۹-۳۴؛ هدایتی، ۱۳۸۰، ص. ۱۲).

احیای وقف و موقوفات مانند احیای نماز و مسجد و احیای حج و مکه و مدینه، رسالتی عظیم است بر دوش انقلاب مقدس اسلامی و لازم است موقوفات در جامعه توسعه یابد و تحت نظارت و هدایت حاکم اسلامی، وظایف خود را به‌خوبی انجام دهد؛ به ویژه که وقف مسأله‌ای منعطف است و باید با توجه به شرایط دوران، آن را به خدمت گرفت تا ظرفیت خود را به تناسب روز نشان دهد. در واقع، همان‌گونه که نهادهای اقتصادی را روزآمد و به شیوه‌ها و ابزارهای جدید برای بهره‌دهی بیشتر تجهیز می‌کنند، نهاد وقف را هم باید این‌گونه احیا کرد.

انتظار می‌رود جایگاه واقع‌بینانه و مناسبی در برنامه توسعه کشور برای موضوع وقف در نظر گرفته شود؛ همچنانکه در طول تاریخ، اوقاف نقش مهمی در حیات جوامع اسلامی داشته است؛ ولی در حال حاضر، نقش وقف در برنامه‌های توسعه کشور نادیده گرفته می‌شود. «اگر از طریق برنامه‌ریزی‌های درست، اوقاف در مسیر صحیح به راه انداخته شود و واقفان به

مسیری مناسب هدایت شوند، بسیاری از مشکلات جامعه حل می‌شوند و سنگینی این امور را می‌توان از بیت‌المال مسلمین برداشت یا دست‌کم از فشار آن‌ها بر بودجه کل کشور کاست» (نجف‌لو، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۵).

در دوره پهلوی، بسیاری از موقوفات تخریب شد یا وقفیت خود را از دست داد (عالمزاده، ۱۳۷۲، ص. ۴۵)؛ اما زمانی که حاکمیت به دست نظام جمهوری اسلامی افتاد، این نظام با هویت مذهبی که داشت، باید برای وقف برنامه‌ریزی‌های جامع تدبیر می‌کرد. جالب توجه است که اوج تمدن اسلامی دوران عثمانی زمانی است که اوقاف بیش از هر زمان دیگری توسعه یافته بود، بیشتر افراد جامعه در خانه‌های وقفی متولد می‌شدند، در مدارس وقفی آموزش می‌دیدند و کتاب‌ها را از کتابخانه‌های وقفی به امانت می‌گرفتند و هنگام بیماری در بیمارستان‌های وقفی مداوا می‌شدند و در زمین‌های وقفی به کشت و کار مشغول می‌شدند. شاید تصور شود به این دلیل که دولت مدرن هنوز شکل نگرفته بود، وقف بار آن را بر دوش می‌کشید؛ ولی واقعیت آن است که حتی در دنیای مدرن، اقتصادهای برتر بخشی جالب توجه از اقتصاد خود موسوم به بخش سوم اقتصاد^۱ را مبتنی بر ظرفیت وقف و امور خیریه پایه‌گذاری کرده‌اند. نگاهی مختصر به آمار و ابعاد وقف و امور خیریه در کشورهای دیگر گویای این واقعیت است (ر. ک.: اکبری و همکاران، ۱۳۹۹، صص. ۶-۷؛ طاهری دمنه و حیدری دارانی، ۱۳۹۷، صص. ۴۴-۴۵)؛ از این رو، دولت اسلامی می‌تواند موقوفات عمومی را به گونه‌ای سازمان‌دهی و جهت‌دهی کند که به عنوان یک منبع مالی بتوان از آن‌ها برای از بین بردن بیکاری و تولید اشتغال استفاده کرد.

به هر حال، ضرورت حضور وقف در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی و مشکلات آن بر کسی پوشیده نیست؛ هرچند وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ و تشکیل جمهوری اسلامی ایران تا حدودی حوزه وقف را از رکود خارج کرد و تولید بسیاری از موقوفات که توسط حکومت پهلوی به تاراج رفته بود، به ولی فقیه بازگشت و مقابر مقدس مانند آستان قدس رضوی و امامزاده‌ها توانستند بسیاری از زمین‌های زراعی و اماکن تجاری و کارگاه‌های تولیدی وقفی خود را بازپس بگیرند. سنت وقف در منابر و دستگاه‌های تبلیغاتی ترویج و وقف‌های نوینی انجام شد.

توضیح آنکه، با پیروزی انقلاب اسلامی، مجامع قانون‌گذاری ایران گام‌هایی مثبت برای نگهداری و افزایش موقوفات و اجرای مفاد وقف‌نامه‌ها برداشتند که این امر رویکرد دوباره مردم به وقف، جلب اعتماد واقفان و افزایش موقوفات را در پی داشت. با تصویب قانون شورای عالی اوقاف در ۱۱ اسفند سال ۱۳۵۸ ه. ش. توسط شورای انقلاب، تمامی قوانین مربوط به تشکیل سازمان اوقاف در رژیم گذشته لغو و انجام وظایف این سازمان به عهده شورای عالی اوقاف گذاشته شد و از روند چپاول به‌ظاهر قانونی موقوفه‌ها که تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی وجود داشت، تا حد زیادی جلوگیری شد. در واقع، با استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران و تأکید قانون اساسی بر تصویب قوانینی که با مبانی اسلامی مغایرتی نداشته باشند (موضوع اصل ۹۶ به بعد)، رسیدگی به موارد تغییر کاربری و مالکیت موقوفه‌ها که در رژیم گذشته بر اساس قوانین خلاف شرع رخ داده بود، در دستور کار قوه مقننه قرار گرفت (شرفخانی، ۱۳۹۶). از طرفی، سازمان اوقاف نیز همانند دیگر تشکیلات دولتی از نظر ساختاری (ماهوی) دگرگون شد و جایگاه سازمان اوقاف ارتقا یافت و با اخذ اذن حاکم شرع در مواردی از اوقاف، مشکل دیرینه نافذ نبودن احکام شرعی را که در عملکرد حکومت‌های گذشته وجود داشت از میان برد. نمونه آن، اداره موقوفات بدون متولی یا دارای متولی گمنام و ناشناس بود (نورمحمدی و نوروزی، ۱۳۹۵، صص. ۸-۹).

^۱ امروزه، فعالیت‌های اقتصادی کشورها به طور کلی در سه بخش خصوصی (بخش اول)، دولتی (بخش دوم) و سازمان‌های امور خیریه (بخش سوم) شکل می‌گیرند. در این میان، بخش سوم اقتصاد در جهان در حال گسترش است و روز به روز از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. انگیزه داوطلبانه مبتنی بر ایثار و نوع‌دوستی نهادهای بخش سوم (وقف و امور خیریه) به نسبت نهادهای خصوصی (بخش اول) اقتصاد را از کارایی بیشتری برخوردار می‌کند و هزینه‌های کمتر آن به نسبت بخش دولتی (بخش دوم)، در ارائه خدمات اجتماعی و عام‌المنفعه، باعث توجه روزافزون جوامع به این بخش مهجور شده است (طاهری دمنه و حیدری دارانی، ۱۳۹۷، ص. ۷۶؛ جهانیان، ۱۳۹۵، ص. ۹۶).

اما شاید مهم‌ترین اتفاقی که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی رخ داده احیای فرهنگ وقف بوده است؛ زیرا اگر در جامعه احیای فرهنگ وقف اجرایی شود، هم موقوفات جدید ایجاد می‌شود و هم نیت موقوفات اجرایی خواهد شد. همچنین، تا زمانی که در جامعه فرهنگ وقف نهادینه نشود، کاری انجام نخواهد شد و مردم هم برای احیای موقوفات وارد میدان نخواهند شد. به هر حال، حکومتی که در ارکان قدرتش به دین اعتنا کرده باشد یا مشروعیت خویش را از مذهب گرفته باشد، نمی‌تواند به وقف بی‌توجه باشد؛ بنابراین، برنامه‌ریزی برای سامان‌دهی حوزه وقف برای استفاده بهینه از ظرفیت آن به منظور برطرف کردن معضلات و مشکلات مردم و کشور و نیز ارتقا و تقویت حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت است؛ به ویژه در شرایطی که توان مالی و اجرایی دولت‌ها رو به افول و تنزل است و آمار موقوفات از سوی مردم نسبت به پاره‌ای از مقاطع تاریخ کمتر شده است.

این‌ها همه در حالی است که از ابتدای شکل‌گیری جمهوری اسلامی تا به امروز، قوانین زیادی در حوزه وقف وضع شده‌اند؛ همچنانکه ساختارهای زیادی برای آن شکل گرفته و بودجه‌های هنگفتی صرف شده‌اند تا از طرفی، از ظرفیت وقف برای جامعه‌سازی در ابعاد مختلف آن استفاده شود و از طرف دیگر، از آسیب‌ها و تهدیدهای این حوزه جلوگیری شود. ولی با وجود همه این‌ها، مابه‌ازای خارجی مناسب و متناسبی مشاهده نمی‌شود و چه در حوزه فرصت‌آفرینی و چه تهدیدزایی، موفقیت چشمگیری دیده نمی‌شود؛ چنانکه بررسی آمارهای وضعیت موجود و روند آن نشان از فاصله معنادار با وضع مطلوب و ظرفیت‌های قابل احیای وقف و امور خیریه دارد و چنانکه شاید و باید، اندیشه اصلاح وقف در چارچوب توسعه سلطه دولت بر اوقاف نتوانسته است هدف‌های مدنظر را محقق کند؛ زیرا دستاوردهای وقفی، ازدیاد تعداد موقوفات یا افزایش عواید به دست آمده یا افزایش نقش وقف در توسعه اجتماعی به صورت مطلوب بهبود نیافته‌اند و از این رو، میزان و گستره تنوع موقوفات رشد قابل قبولی نداشته است (ر. ک.: سالنامه آماری وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۱).

از این رو، مسئله این پژوهش کیفی - با روش گردآوری داده مصاحبه و روش تحلیل داده «تحلیل محتوای کیفی» - بررسی و شناسایی علت وضعیت فعلی، چالش‌ها و موانع توسعه وقف و عدم اصلاح و سامان‌دهی این ساختار است. این پژوهش در نظر دارد تا چالش‌ها را در ابعاد مختلف فرهنگی و آموزشی، اقتصادی (درآمدزایی و بهره‌وری)؛ حقوقی (قوانین و مقررات وقف)، نظام مدیریتی و اجرایی و چالش‌های حوزه نظارت بر اوقاف، بررسی کند و در نهایت، پیشنهادهایی را به منظور برطرف کردن موانع و استفاده حداکثری از فرصت‌های وقف و توسعه آن ارائه کند.

۲- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

به لحاظ مبانی نظری، وقف کاملاً با اهداف اسلامی مطابقت دارد و با اینکه واژه وقف و مشتقات آن در قرآن نیامده است، برخی از مفاهیم مورد تأکید قرآن بر وقف دلالت می‌کنند (بقره: ۱۷۷؛ آل عمران: ۵۷ و ۹۲؛ نحل: ۹۰؛ مائده: ۲؛ توبه: ۶۰؛ کهف: ۴۶)؛ از این رو، وقف به عنوان یک تأسیس اجتماعی پذیرفته شده است.

پیامبر و پیشوایان دیگر دین اسلام سفارش بسیاری به صدقات جاریه و خیرات و مبرات کرده‌اند و مسلمانان بشردوست این عمل خیر را «باقیات صالحات» نام نهاده و آن را موجب بقای نام و نشان در این جهان و دریافت پاداش فراوان و آمرزش در آن جهان دانسته‌اند. در واقع، یکی از مهم‌ترین تمهیدات دین اسلام در زمینه دوراندیشی و تأمین آینده مسلمانان و فرزندان‌شان پایه‌ریزی سنت حسنه وقف است؛ چنانکه وقتی به آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) و سنت عملی ایشان بنگریم، اهمیت دوچندان آن آشکار می‌شود.

وقف از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جزو مظاهر ویژه پیشرفت و رفاه جامعه است. بر اساس موازین اسلامی، به کمک وقف، معمولاً ثروت‌ها بعد از چند سالی از خانواده‌ای به خانواده دیگر و از طبقه‌ای به طبقه دیگر انتقال می‌یابند و نوعی تعدیل و تقسیم ثروت پیش می‌آید. این امر در حقیقت نوعی بیمه اجتماعی محسوب می‌شود. فقرزدایی یکی دیگر از اهداف مهم وقف است. از طریق وقف، مسیری ارزشمند و جالب توجه برای حمایت از مستمندان، کمک به نابینایان، زمین‌گیران، ازپافتادگان، آوارگان، کودکان بی‌سرپرست، ایتم، اسیران، بیماران، سالخوردگان، مقروضان، دورافتادگان از وطن، خون‌بهای مقتول در قتل‌های غیرعمد، ضیافت، امدادهای اجتماعی و... گشوده شده است. بر اساس این فلسفه، تأسیس و ترویج نهاد وقف در اسلام بر کردن خلاها و برطرف کردن نیازهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در جامعه اسلامی به حساب می‌آید.

از صدر اسلام تا کنون، به دنبال بروز مشکلاتی در زندگی اجتماعی و اقتصادی، انسان‌های خیر و نیکوکار با ایجاد موقوفات و قرار دادن درآمدهای آن برای برطرف کردن مشکلات اقدام کرده‌اند. از دیدگاه اسلامی در یک جامعه انسانی با اهداف عالی، غایت تحکیم بنیادهای اقتصادی تمرکز و تکاثر ثروت و سودجویی و نفع‌پرستی نیست، بلکه هدف برطرف کردن نیازهای اساسی انسان در جریان رشد و تکامل مادی و معنوی او و رسیدن به اهداف غایی خلقت و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت است. در این راستا، از مهم‌ترین وظایف دولت و حاکمیت فراهم کردن زمینه‌های مناسب برای فراگیر شدن قسط و عدل، شکوفایی خلاقیت‌های گوناگون انسانی و هموار کردن مسیر فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی با ارائه فرصت‌های برابر و عادلانه، برطرف کردن تبعیض‌های ناروا و مهیا کردن امکانات لازم در هر مقطع و بخش است (منافی و همکاران، ۱۳۹۳، صص. ۶۴-۶۵).

اوقاف پیامبر گرامی اسلام (ص) و معصومان (ع) نشان می‌دهد در صدر اسلام مسأله توازن اجتماعی در اولویت قرار داشت؛ بنابراین، بیشتر اوقاف آن عصر به این سمت هدایت می‌شد. از سوی دیگر، وقف عام از دریافت‌های اخلاق انسانی و به‌گونه‌ای است که فطرت آدمی آن را درک می‌کند و حس نوع‌دوستی و دیگرخواهی او آن را ارج می‌نهد و می‌خواهد این حمایت از مستمندان و درماندگان، یا ترویج علم و فعالیت خیرخواهانه یا حل معضلی اجتماعی انجام شود و با وقف جاویدان بماند.

با نگاهی به جوامع دینی و غیردینی و انسان‌های آخرت‌گرا و غیرآخرت‌گرا، نقش دین و اعتقاد به خدا و روز قیامت و جزای اعمال در نهادینه کردن این مقوله و توسعه آن بی‌بدیل می‌نماید. تعالیم اخلاقی اسلام به منظور توسعه همین دریافت انسانی و اخلاق مالی و تقویت غریزه و احساس بر جای ماندن تا حد ایثار و از خودگذشتگی گسترده با زبان‌های مختلف است.

بر مبنای آموزه‌های اسلامی، مال دوستی در نهاد انسان است (عادیات: ۸)؛ در صورتی که در برابر این غریزه می‌تواند اعتقاد به حیات جاویدان و پاداش عمل صالح جایگزین شود. این اعتقاد در حس نوع‌دوستی، احترام و جلب محبت دیگران، بر جای گذاشتن نام نیک و پوشش دادن به چیزی که فرد دوست دارد همیشه بماند، تبلور یافته و این موضوع در آموزه‌های قرآن با تعبیرهایی مختلف تشویق شده است (برای مثال، بقره: ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۶۷؛ نحل: ۹۶ و مزمل: ۲۰).

در یک نگاه کلی، از منظر اسلام، «وقف» ظرفیتی بسیار زیاد برای توسعه و پیشرفت جامعه اسلامی در ابعاد مختلف دارد که در صورت عدم تحقق آن، به آسیب‌شناسی و عارضه‌یابی نیاز دارد تا مشخص شود احیاناً کجای کار مشکل دارد! بر این مبنا، بررسی پژوهش‌های انجام‌شده حاکی از وجود برخی از پژوهش‌ها هرچند اندک در این حوزه است که در ادامه، به محتوای اجمالی آن‌ها اشاره می‌شود:

فلاح (۱۳۹۵) در کتاب *چالش‌های وقف زمین در ایران: مطالعه موردی اراضی زیاران*، تحلیلی میان‌رشته‌ای از چالش‌های

وقف زمین در ایران را بررسی و به این مسأله رسیدگی کرده است که آیا فقه اسلامی، به ویژه فقه شیعی، بر مالکیت اربابان، حاکمان محلی و پادشاهان گذشته صحه می‌گذارد و وقف آن‌ها را مشروع می‌داند. اگر پاسخ مثبت است، در قبال چالش‌های پیش‌آمده چه موضعی دارد؟ و اگر پاسخ منفی است، دلایل و شواهد آن چیست و راهبرد قانونی خروج از این بن‌بست‌ها و چالش‌ها کدام است؟ از نظر نویسنده، فراگیری نظام ارباب - رعیتی در ایران از پیش از اسلام تا آغاز سده کنونی، هر نوع تصمیم‌گیری را که به تغییراتی اساسی در میراث آن نظام مالکیتی منجر بشود، به شدت دشوار کرده است؛ زیرا ابطال بی‌حساب و کتاب همه میراث آن نظام از هم‌پاشیدگی همه نظام مالکیتی و اقتصادی کنونی را در پی دارد و موجب هرج و مرجی گسترده در جامعه خواهد شد؛ از این رو، مخالفت با این نظام به هوشمندی بسیاری نیاز دارد و همین ملاحظه است که بسیاری از فقیهان را با وجود اعلام صریح ظالمانه و غاصبانه بودن نظام اقطاع‌داری و ارباب - رعیتی، در مقام تصمیم‌گیری درباره وضعیت مالکیت‌ها، به ویژه مالکیت‌های اراضی، محتاط نگاه داشته است؛ با این حال، این احتیاط در رابطه با موقوفاتی که محصول مالکیت‌های غاصبانه و ظالمانه در آن نظام بوده، قابل تأمل و بررسی است.

مشکینی و همکاران (۱۴۰۰) در کتاب *آسیب‌شناسی و راهبردهای کاربردی در درآمدزایی موقوفات با درآمد پایین*، نشان می‌دهند رقبات و موقوفات گاه به دلایل مدیریتی یا کالبدی، خود را با شرایط زمان هماهنگ نکرده و اصرار بر حفظ کاربری‌های گذشته، فرسودگی کالبدی را هم بر رقبات و هم بر پیکر کالبدی بافت مجاور تحمیل کرده یا به دلایل دیگر از نوسازی خود عقب مانده است؛ بنابراین، دغدغه این کتاب آن است که چگونه و با چه شیوه‌هایی می‌توان موقوفات کشور را به سطحی از درآمدزایی رساند که منشأ رفاه و توسعه شود؟ برای این منظور، با نگاهی آسیب‌شناسانه به موضوع درآمدزایی موقوفات نگرسته و از این رهگذر، چالش‌هایی را شناسایی کرده است.

یاوری و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «آسیب‌شناسی الگوی درآمدزایی موقوفات»، موضوع درآمدزا بودن موقوفات و چالش‌های آن را بررسی کرده‌اند. چنانکه از نظر نگارنده شرط اصلی ماندگاری و تسبیل منفعت وقفیات منفعتی عبارت است از درآمدزا بودن، تا زمانی که این وقفیات درآمدزا باشد، ماندگاری‌شان تضمین شده است و در غیر این صورت، نابودی رقبات و توقف تسبیل منفعتشان بسیار محتمل و شدنی است. در این پژوهش، آسیب‌هایی که املاک مسکونی عرصه اعیان وقف را شامل می‌شوند از چند منظر بررسی شده‌اند که عبارت‌اند از: شروط و محدودیت‌های کم‌اهمیت و غیربهنه از سوی واقف، هزینه‌های فراینده و درآمد کاهنده موقوفه، بی‌توجهی به تعهدات قرارداد و شأنیت وقف توسط مستأجر، اجاره‌داری و نگهداری ناصحیح توسط متولی و ریل‌گذاری و نظارت ناصحیح حکومت.

ایرانمنش و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «آسیب‌شناسی موانع تحقق و اثربخشی جایگاه موقوفات در رفاه اجتماعی»، موقوفات گنجعلی خان را بررسی مصداقی کرده‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد مهم‌ترین عوامل در عدم تحقق رفاه اجتماعی برآمده از موقوفات گنجعلی خان به رویکرد سنتی و عدم انطباق‌پذیری این نهاد دینی با شرایط متحول برمی‌گردد. این امر به بازنمایی نامناسب کارکردهای رفاهی آن منجر شده و در نتیجه، باعث شده است تا این کارکردها همچون گذشته نتوانند با تعدیل ثروت در کاهش نابرابری‌ها مؤثر باشند.

احمدی (۱۳۹۹) در مقاله «آسیب‌شناسی وقف در تاریخ معاصر ایران»، آسیب‌شناسی وقف در دوره معاصر را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که واقفان به دلیل فقدان مراکزی برای هدایت و راهنمایی آنان و نیز عدم درک دقیق از نیازهای جامعه، عمدتاً به تقلید از پیشینیان به همان مواردی توجه می‌کنند که گاه صدها سال است به عنوان مصادیق وقفی شناخته شده‌اند. آنان بیش از آنکه نیازهای جامعه را در نظر بگیرند، نگران میزان ثواب اخروی آن هستند و عمدتاً از موقوفه‌های جدید که در سنت پیشین وجود نداشته‌اند، پرهیز می‌کنند. هرچند استثناهایی نیز نه فقط در دوره اخیر که در سابقه تاریخی وقف

وجود داشته‌اند، نمی‌توان آن‌ها را جزو تغییر روش و روزآمد شدن کل موقوفات دانست. هیچ نهادی نیز مسئولیت آموزش و حتی توجیه واقفان برای نیازسنجی ضروریات جامعه را به عهده نگرفته است.

اشیاع و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «آسیب‌های فقهی و حقوقی مشکلات وقف‌نامه‌های استان تهران»، از مهم‌ترین مشکلات در رابطه با شروط باطل واقف در وقف‌نامه‌های تحت پژوهش را شروط واقفان مبنی بر عدم افراز و تفکیک ملک موقوفه و شرط استفاده انحصاری از ملک مشاعی و عام و همچنین، عدم تغییر شکل ظاهری موقوفه تا ابد و تقریر زمان برای وقف می‌دانند. از نظر ایشان، می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که ریشه تمامی این آسیب‌ها اشتباه واقفان و کاتبان وقف‌نامه‌ها آن هم به علت کمی دانش و آگاهی به قوانین و مقررات وقفی و عدم استفاده از متخصصان این علم و همچنین، عدم توجه جدی به متن تنظیم‌شده توسط واقفان و آن هم به دلیل عدم آگاهی آنان به مشکلات ایجادشده در آینده است.

اشیاع و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله دیگری تحت عنوان «آسیب‌شناسی فقهی و حقوقی وقف‌نامه» مهم‌ترین مشکل وقف‌نامه را این می‌داند که نیت واقف خیراندیش در مسیر صحیح و علمی خود قرار نمی‌گیرد و نتایجی چون تغایر آن با شرع و قانون، عدم امکان تبدیل به احسن در موارد نیاز را به بار می‌آورد خصوصاً زمانی که با وجود شروط باطل در ضمن عقد وقف همراه باشد.

مهابادی زیناب (۱۳۹۲) در مقاله «آسیب‌شناسی وقف»، آسیب‌های کلان حوزه وقف را احصا و شمارش کرده و پنج آسیب کلان موقوفه‌خواری، مسائل اقتصادی و اعتقادی مردم، عدم اطلاع‌رسانی صحیح (شناخته‌شده نبودن وقف، عدم بیان احکام وقف، نبود بانک اطلاعاتی برای اطلاع‌رسانی به مردم، عدم اجرای دقیق نیت واقفان)، بی‌مبالاتی حکومت‌ها و ضعف در امور اعتقادی مردم، قوانین و مقررات دست‌وپاگیر و عدم اطلاع مردم از این موضوع را به عنوان مهم‌ترین آسیب‌های حوزه وقف برشمرده است.

خاکسار آستانه و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «آسیب‌شناسی جایگاه نهاد وقف در مقاومت‌سازی اقتصاد کشور»، چالش‌های موقوفات را از جنبه‌های مختلف ساختاری، سازمانی و مدیریتی، عمرانی، مالی، منابع انسانی، قانونی و حقوقی و نیز فرهنگی و اجتماعی با مراجعه به اسناد و مطالعات انجام‌شده، تجزیه و تحلیل کرده است. یافته‌های این پژوهش آسیب‌های ده‌گانه شامل ۱. فقدان نظام اطلاع‌رسانی و تبلیغات برای ترغیب و تشویق انسان‌های مستعد و علاقه‌مند، ۲. بهره‌برداری ضعیف از موقوفات (منحصر شدن به روش اجاره و چشم‌پوشی از بهره‌برداری مستقیم در موارد ممکن)، ۳. کمبود امکان بهره‌وری از موقوفات، ۴. عدم هم‌سویی وقف با نیازهای روز جامعه، ۵. ضعف حمایت‌های قانونی، ۶. ضعف منابع انسانی (کمبود افراد متخصص حقوقی، مالی، مهندسی، فنی، ...)، ۷. کمبود نقدینگی و منابع مالی اولیه برای به جریان انداختن سرمایه‌ای وقفی، ۸. عدم توجه و اشراف واقفان به مسائل شهرسازی و امور اجرایی شهری (تنظیم وقف‌نامه‌های ناهم‌خوان با طرح‌های توسعه شهرسازی در بلندمدت)، ۹. موانع حقوقی و فقهی و ۱۰. ضعف اعتماد اجتماعی نسبت به وقف و وجود شبهه در رابطه با وقف را به عنوان آسیب‌های این حوزه برمی‌شمارد.

محمدی و خاقانی (۱۳۹۷) در مقاله کنفرانسی «نارسایی‌های قوانین در پیشگیری از جرایم علیه موقوفات»، نوع مدیریت بر موقوفات و نحوه اداره آن را مورد توجه قرار داده‌اند و با شمردن چالش‌هایی شامل عدم تعریف جرم اقتصادی و عدم تعیین مصادیق آن، پراکندگی و در برخی از موارد نامتناسب بودن قوانین، ضعف هماهنگی و ارتباط بین نهادهای مسئول پیشگیری و مبارزه با جرایم علیه موقوفات، ضعف آمار و اطلاعات و ... برطرف کردن آن‌ها را در پیشگیری و کنترل جرایم علیه موقوفات مؤثر دانسته‌اند.

ابراهیمی و رکیانی (۱۳۹۵) نیز در مقاله «مشکلات و آفات فرا روی سنت حسنه وقف»، آسیب‌های شش‌گانه تحول عقاید

و مذاهب جوامع بشری، نزاع متولیان بر اداره اوقاف، تکثیر طبقات و افراد موقوف علیهم، تکثیر عددی رقبات وقفی از نظر کمی و کیفی و خروج رقبات وقفی از قابلیت انتفاع، نابودی تدریجی سندهای وقفی و باستانی شدن آثار و دگرگونی امکانات تجاری و راه و رسم تجارت را به عنوان مشکلات و آفات فرا روی وقف احصا کرده است.

بهار و نصرتی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای دیگر با عنوان «آسیب‌شناسی وقف»، مدیریت ضعیف را عاملی می‌داند که به صورت بی‌اعتمادی به دولت بروز پیدا می‌کند. همچنین، تأثیر فقر باعث می‌شود عمل وقف به صورت نذری و کمک فردی بیشتر نمود پیدا کند. نیز نبود رسانه مناسب بین مردم و مؤسسه‌های خیریه باعث می‌شود تا بستری مناسب برای این ارتباط وجود نداشته باشد.

نودهی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «آسیب‌شناسی و مقایسه موانع رونق فرهنگ وقف و امور خیریه در ورزش از دیدگاه مدیران ورزش و خیرین استان گلستان»، آسیب‌شناسی توسعه وقف و امور خیریه در ورزش استان گلستان از دیدگاه مدیران ورزشی و خیرین را مورد توجه قرار دادند و هفت عامل را به عنوان موانع حمایت خیرین از ورزش استان بررسی کردند که بر اساس یافته‌های پژوهش، از دیدگاه مدیران ورزشی استان، مهم‌ترین مانع برای توسعه فرهنگ وقف و امور خیریه ورزشی در سطح استان گلستان، مشکلات و موانع اقتصادی با میانگین رتبه ۵/۱۱ بوده است و پس از آن، به ترتیب موانع ساختاری - مدیریتی (۴/۶۹)، محدودیت‌های قانونی (۴/۲۵)، مشکلات اجتماعی (۳/۸۸)، موانع انگیزشی (۳/۴۶)، مشکلات علمی - آموزشی (۲/۹۸) و موانع اعتقادی (۲/۶۶) قرار دارند.

بررسی پیشینه بیان‌شده نشان می‌دهد در موضوع چالش‌های وقف در توسعه کشور پژوهش‌هایی انجام شده‌اند؛ ولی جامعیت لازم را به شکلی که همه ابعاد و جوانب موضوع توسعه وقف را مورد توجه قرار دهد، ندارند (در واقع، دچار نگاه بخشی شده‌اند و معضلات یک بخش مانند بعد اقتصادی یا بعد فرهنگی موقوفه را بررسی کرده‌اند. برخی از آن‌ها نیز صرفاً مشکلات و آسیب‌های یک مصداق خاص از موقوفه را احصا کرده‌اند). نکته بعدی مربوط به روش پژوهش است مبنی بر اینکه عمده پژوهش‌های پیشین برحسب تجربیات و خبرگی فرد پژوهشگر تدوین شده‌اند که این امر پژوهش پیش رو که با روش مصاحبه با تعدادی زیاد از صاحب‌نظران و کارشناسان و خبرگان حوزه توسعه وقف انجام شده است را از آن‌ها متمایز می‌کند و به لحاظ علمی در جایگاهی بالاتر قرار می‌دهد.

توضیح بیشتر آنکه، در بخشی از پژوهش‌های انجام‌شده صرفاً یک جنبه و یک بخش از موضوع وقف و توسعه آن آسیب‌شناسی شده است، از جمله نگاه آسیب‌شناسانه به موضوع درآمدزایی موقوفات، آسیب‌شناسی الگوی درآمدزایی موقوفات، مشکلات در بخش هدایت و راهنمایی واقفان به نیازهای روز جامعه، آسیب‌شناسی واقفان و کاتبان در تنظیم وقف‌نامه‌ها و ناهمخوانی آن‌ها با طرح‌های توسعه شهری و با احکام فقهی و قوانین موضوعه، چالش‌های مدیریت بر موقوفات و نحوه اداره آن‌ها و بی‌اعتمادی به دولت. در بخشی دیگر از پژوهش‌های انجام‌شده آسیب‌شناسی عمومیت دارد؛ ولی بر مصداق مشخصی متمرکز شده و مشکلات همان مورد و مصداق را مورد توجه قرار داده است، مانند آسیب‌شناسی موانع تحقق و اثربخشی جایگاه موقوفات در رفاه اجتماعی که موقوفات گنجعلی خان را بررسی مصداقی کرده است یا بررسی موانع حمایت خیرین از ورزش استان گلستان. بخشی دیگر از پژوهش‌ها هم وجود دارد که چالش‌ها را بررسی کرده‌اند؛ ولی در عمل محدودیت دارند و صرفاً شش، هفت یا در نهایت ده آسیب و چالش را بر توسعه وقف برشمرده‌اند و نتوانسته‌اند نگاهی جامع بر تمام آسیب‌ها و چالش‌های توسعه وقف داشته باشند؛ از این رو، با تمام این احوال، پژوهشی جامع‌الاطراف که بتواند مشکل این حوزه را حل و فصل کند و به آسیب‌شناسی دقیق و کامل نائل آید، یافت نمی‌شود؛ با این حال، این پژوهش‌ها هرچند اندک و بسیار نحیف، به عنوان اندوخته علمی موضوع مدنظر، قابل استفاده هستند.

در این پژوهش توصیفی - تحلیلی که با روش مصاحبه نیمه‌ساختارمند انجام شد، در نظر است تا چالش‌ها و موانع توسعه وقف بررسی و تبیین شوند؛ از این رو، ابزار گردآوری اطلاعات، مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختارمند است و از اصل اشباع به منظور پایان دادن به مصاحبه‌ها استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش دربرگیرنده صاحب‌نظران، پژوهشگران و افراد اجرایی حوزه وقف (کارشناسان و مدیران مسئول در دستگاه‌ها) بودند که ارتباط فکری یا عملی با موضوع پژوهش داشتند. طی فرایند پژوهش، از نمونه‌گیری نظری استفاده شد و با انتخاب هدفمند، نمونه‌ها انتخاب شدند.

چنانکه گفته شد، اندازه نمونه در این پژوهش بر مبنای شاخص اشباع نظری بود؛ به طوری که پژوهشگر بعد از ۲۳ نفر مصاحبه‌شونده به اشباع نظری رسید. از مصاحبه‌هایی که بر روی سی‌دی ضبط شده بودند، عین کلمات افراد استخراج و دوباره برای حصول اطمینان از دقت کار توسط پژوهشگر دیگر، نسخه‌ها با سی‌دی مقایسه شدند. همچنین، از روش تحلیل محتوای کیفی برای استخراج مؤلفه‌های کلیدی مصاحبه‌ها استفاده شد. تحلیل محتوای کیفی به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا اصالت و حقیقت داده‌ها را به طور ذهنی ولی با روش علمی تفسیر کنند و بر این اساس، اعتبار نتایج به وسیله وجود یک فرایند رمزبندی نظام‌مند تضمین می‌شود.

گفتمانی است، برای تحلیل داده‌ها نیز از روش تحلیل کیفی «کلایزی»^۱ استفاده شد؛ به این ترتیب که نسخه‌ها به طور کامل خوانده و سپس، جملات مهم آن‌ها استخراج شدند و فضای هر جمله از نظر پژوهشگر نوشته شد. آنگاه، معانی (تم‌ها) بر اساس مضمون‌شان به صورت خوشه‌هایی سازمان‌دهی شد. سپس، تم‌ها و خوشه‌های استخراج‌شده از نسخه‌ها تلفیق شدند تا توصیفی از نظرات مصاحبه‌شونده‌ها به دست آید. نتایج نهایی با شرکت‌کنندگان در میان گذاشته شد تا تبیین کنند که آیا توصیف‌ها منعکس‌کننده نظرات آن‌ها هستند یا نه؟

روایی (اعتبار) و پایایی (اعتماد) پرسش‌های مصاحبه با استفاده از روش ارزیابی «لینکلن و گوبا»^۲ تأیید شد که معادل روایی و پایایی در پژوهش‌های کمی (Lincoln & Guba, 1985, p. 215) و شامل چهار معیار اعتبار، قابلیت انتقال‌پذیری، قابلیت اطمینان و انطباق‌پذیری است. اعتبار پرسش‌های مصاحبه پژوهش توسط گروهی از متخصصان موضوعی بررسی و تأیید شد و برای اطمینان از قابلیت انتقال‌پذیری یافته‌های پژوهش، با سه متخصص موضوعی که در انجام کار مشارکت نداشتند، درباره یافته‌های پژوهش مشاوره شد. علاوه بر این، برای افزایش اطمینان از روایی، از فن سه‌سویه‌سازی (مثلث‌سازی) شامل استفاده از منابع تأییدگر، پژوهشگران و روش‌های متعدد در طی فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها استفاده شد.^۳

برای شناسایی چالش‌ها و موانع توسعه وقف، پنج مرحله پشت سر گذاشته شدند: ۱. طرح پرسش پژوهش؛ ۲. گردآوری و تنظیم داده‌ها؛ ۳. کدگذاری پایه؛ ۴. کدگذاری زیرمقوله یا مقوله فرعی (سازمان‌دهنده) و ۵. کدگذاری مقوله اصلی (فراگیر).

۴- یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، با ۲۳ نفر صاحب‌نظر، پژوهشگر و مجری حوزه وقف و امور خیریه مصاحبه و اشباع نظری برای پژوهش حاصل شد. در جدول ۱ اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان گزارش شده است.

جدول ۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

1. Colaizzi

2. Lincoln & Guba

3. Triangulation

یک راهبرد پژوهشی است که می‌تواند به پژوهشگران در افزایش اعتبار و اعتبار یافته‌های خود کمک کند. مثلث‌سازی از لحاظ مفهومی به معنای استفاده از چندمنبع یا روش (دست‌کم ۳ منبع) به منظور حصول نتیجه‌ای دقیق‌تر و معتبرتر است. استفاده از این شیوه پژوهشی به نسبت مرسوم‌تر است، هرچند در ایران بیشتر پژوهشگران از طرح پژوهش اکتشافی سود می‌برند.

Table 1. Demographic information of interviewees

متغیر	سطوح	فراوانی	درصد فراوانی
جنسیت	مرد	۱۸	۷۸
	زن	۵	۲۲
صاحب نظر (۱۱ نفر)	دانشگاهی (استاد)	۴	۱۷
	غیردانشگاهی (پژوهشگر)	۷	۳۰
مجریان و مسئولان (۱۲ نفر)	کارشناس	۹	۳۹
	مدیر	۳	۱۳
مجریان و مسئولان	دارای سابقه ۱-۱۰ سال	۸	۳۵
	دارای سابقه ۱۱-۲۰ سال	۱۱	۴۸
	دارای سابقه ۲۱-۳۰ سال	۴	۱۷

نتایج بررسی اطلاعات فردی، اقتصادی، اجتماعی و مدیریتی مصاحبه‌شوندگان نشان داد بیشتر نمونه‌ها مرد (۷۸ درصد) و صاحب نظر از نوع غیردانشگاهی (۳۰ درصد) و مجری از نوع کارشناس در دستگاه‌های مسئول (۳۹) و دارای سابقه کار و آشنایی با موضوع ۱۰-۲۰ سال (۴۸ درصد) بودند.

در این مرحله، نتایج کدگذاری باز (تم یا مضمون پایه)، زیرمقوله یا مقوله فرعی (مؤلفه یا مقوله‌های سازمان‌دهنده) و مقوله اصلی (ابعاد یا مقوله‌های فراگیر) گزارش می‌شود. با این توضیح که، کدگذاری باز یا همان شاخص‌ها و مفاهیم پایه نخستین مرحله در فرایند تفسیر داده‌هاست (فراستخواه، ۱۳۹۶، صص. ۱۵۳ و ۱۶۹).

بعد از اجرای هر مصاحبه، کدگذاری باز آغاز و به هر سطر یا بند که حاوی نکته‌ای مرتبط با پرسش پژوهش تلقی می‌شد، برجستگی از کلمات که گویای آن نکته بود، اختصاص داده شد. سپس، کدهای به دست آمده از مصاحبه‌ها با یکدیگر مقایسه شدند تا کدهای مشابه در کنار یکدیگر قرار گیرند. در این مرحله، پس از حذف کدهای مشابه (از ۳۲۴ «مضمون اولیه» استخراج شده)، در نهایت ۴۴ «مضمون پایه» مربوط به چالش‌ها و موانع توسعه وقف شناسایی شدند که در جدول ۲ در ستون «مضمون پایه» نشان داده شده‌اند.

سپس، مفاهیم کلیدی شناسایی شده در مرحله کدگذاری باز، ذیل ۶ «زیرمقوله یا مقوله فرعی» طبقه‌بندی شدند که این مقوله‌ها نیز در ستون دوم جدول ۲ آورده شده‌اند.

بعد از کدگذاری زیرمقوله‌ها یا مقوله‌های فرعی، مرحله نهایی کدبندی، کدبندی مقوله‌های اصلی است. در این مرحله، تمام ۶ «مقوله فرعی یا مقوله سازمان‌دهنده» و مؤلفه‌های شناسایی شده در رابطه با پدیده اصلی که همان چالش‌ها و موانع توسعه وقف است، با هم تلفیق شدند و دو «بعد» یا «مقوله اصلی یا فراگیر» را تشکیل دادند. ستون سوم شکل ۲ خروجی این مرحله را نشان می‌دهد.

جدول ۲. نتایج کدگذاری برای شناسایی مفاهیم، ابعاد و مؤلفه‌های چالش‌ها و موانع توسعه وقف

Table 2. Coding results to identify concepts, dimensions, and components of challenges and obstacles to endowment development

کدهای باز (تم یا مضمون پایه)	کدهای زیرمقوله (مؤلفه‌ها یا مقوله‌های فرعی یا سازمان‌دهنده)	کدهای مقوله (ابعاد یا مقوله‌های اصلی یا فراگیر)
۱. نبود قانون جامع، یکپارچه و منسجم	۱. تعارض، اجمال، ابهام و روزآمد نبودن قوانین و مقررات وقف	۱. چالش‌های نظری و ذهنی (ضعف در تقنین و انگیزه واقفان و به‌روز نبودن موقوفات)
۲. قدیمی و نامتناسب بودن قوانین با کارکردهای نوین وقف		
۳. لاینحل ماندن تعارض اوراق وقف با اسناد حقوقی مالکان		
۴. ریل‌گذاری نامناسب در رابطه با تسهیل وقف و متقابلاً، وجود استانداردهای قانونی متعدد در برابر واقفان		
۵. ناکارآمدی قوانین در حملیت از موقوفه و متولی وقف (در چالش‌های حقوقی با موقوفه‌خواران)		
۶. ضعف در تبلیغ، ترویج و آگاهی‌دهی	۲. کاهش جایگاه و منزلت وقف در نزد مردم و ضعف انگیزه و آگاهی واقفان	
۷. رفتار نامناسب برخی از مسئولان و کارشناسان اداره‌ها و دستگاه‌های ذی‌ربط با مردم		
۸. چپاول، ویرانی و استهلاک برخی از موقوفات به‌جای عمران و آبادانی موقوفه		
۹. استفاده از ظرفیت وقف برای پول‌شویی، فرار از مالیات و ...		
۱۰. ضعف اعتقادی و کم‌رنگ شدن باورهای دینی مردم		
۱۱. ضعف اعتماد اجتماعی و کاهش سرمایه اجتماعی دولت‌ها		
۱۲. بی‌اطلاعی مردم از برخی از قوانین، احکام و الزامات وقف کارآمد و مترقی		
۱۳. ضعف در سامان‌دهی و جهت‌دهی نیت واقفان		
۱۴. شهرها و روستاهای وقفی (مشکل‌ساز برای مردم) و تعیین تکلیف نشدن آن‌ها		
۱۵. هدایت و جهت‌دهی نشدن وقف به سمت نیازها و اقتضائات امروز جامعه	۳. متناسب و هم‌خوان نبودن کارکردهای موقوفات موجود با عرصه‌ها و مقتضیات جدید وقف	
۱۶. ضعف نگاه علمی و تخصصی به موضوع وقف (عدم تربیت کارشناس علمی و تخصصی وقف، ...)		
۱۷. عدم استفاده از ظرفیت‌های خرد مردمی		
۱۸. تقویت نشدن وقف‌های گروهی و خانوادگی		
۱۹. عدم استفاده از تجربیات جهانی در بهره‌گیری از ظرفیت «وقف» و «امور خیریه»		
۲۰. اتخاذ رویکرد مدیریت سنتی اوقاف و حرکت کند به سوی مدیریت نوین		
۲۱. توجه کافی نداشتن به حوزه برنامه‌ریزی در توسعه وقف		
۲۲. ضعف بانک اطلاعاتی و پایگاه داده وقف		
۲۳.		
۲۴. افراط و تفریط در رابطه با اداره دولتی یا مردمی وقف	۴. تصدی‌گری و مداخله‌های غیرحرفه‌ای دولت بر اوقاف و اجرایی (ضعف در	
۲۵. دولتی شدن وقف و ورود دولت در مسائل اجرایی وقف و واقفان		

۲۶. بی‌توجهی برخی از شهرداری‌ها و نهادهای جایگاه موقوفه‌ها و صیانت از آنها	عدم واسطی امور وقف به مردم بهره‌وری، مدیریت و بخش غیردولتی نظارت)
۲۷. پرداخت نشدن دیون وقفی توسط دولت (بخش‌های دولتی)	
۲۸. ضعف و تعدد نهادهای نظارتی	۵. ضعف نهاد نظارت در صیانت، پایش، سامان‌دهی و نقل و انتقال موقوفات
۲۹. نظارت دیوان‌سالار متمرکز	
۳۰. ضعف بانک اطلاعاتی و پایگاه داده وقف	
۳۱. ناقص بودن اسناد و مدارک موقوفات	
۳۲. ضعف شفافیت در فعالیت‌های وقفی	
۳۳. مشارکت ندادن افراد جامعه (به ویژه ذینفعان مردمی) در سامان‌دهی و نظارت	
۳۴. ناهماهنگی و عدم انسجام و هم‌افزایی در فعالیت‌های دستگاه‌های مسئول	
۳۵. ضعف مهارتی و دانشی و نقصان تخصص تشکیلاتی سازمان اوقاف	
۳۶. ضعف در ساختار اداری و جایگاه سازمان اوقاف	
۳۷. استفاده کم از ظرفیت سازمان‌های مردم‌نهاد، انجمن‌ها و مؤسسه‌های خیریه	
۳۸. کم‌توجهی به شرایط موقوفه و شروط و نیت واقف	
۳۹. فقدان وقف معین برای برخی از موقوفه‌های نیازمند هزینه	
۴۰. غیرواقعی بودن درآمدهای موقوفات	۶. مشکلات اقتصادی و کم بودن درآمدزایی بسیاری از موقوفات
۴۱. ضعف و کوتاهی در انتخاب متولی «لایق» و «دارای نگاه اقتصادی»	
۴۲. کم‌توجهی به بهره‌وری موقوفات	
۴۳. ضعف در مدیریت و کنترل مخارج موقوفه	
۴۴. تنگ‌نظری در مصارف وقف و عدم امکان تغییر کاربری	
۴۵. حیف‌ومیل برخی از موقوفات تغییر کاربری داده‌شده و استیجاری (با اجاره‌های غیرواقعی و بلندمدت)	

مطابق یافته‌های پژوهش و آنچه در جدول بالا عرضه شد، دو مقوله کلی یا اصلی و فراگیر قابل استخراج و استنباط هستند که مقوله اول مربوط به «چالش‌های نظری و ذهنی» است که شامل ضعف در حوزه تقنین و فقدان انگیزه‌های درونی در واقفان و به‌روز نبودن موقوفات حسب نیازها و اقتضائات جدید است. در این راستا، برخی از نظرات مصاحبه‌شوندگان در زیر قابل مشاهده است:

- تبلیغات وقف، به شکل صحیحی انجام نمی‌شود؛ برای مثال، در نشست روابط عمومی سازمان‌های اوقاف سراسر کشور در مدت برگزاری این نشست، بنرهای سطح شهر حاکی از برگزاری نشست کارشناسان روابط عمومی سازمان‌های اوقاف سراسر کشور است، یا به مناسبت هفته وقف، تمام سطح شهر پر از بنرهای تبلیغاتی درباره وقف می‌شود و از مردم دعوت

می‌شود واقف شوند؛ به نظر می‌آید با انجام این‌گونه تبلیغات کسی واقف نخواهد شد، حتی با انجام این‌گونه تبلیغات، به نوعی به خدشه‌دار شدن سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی دامن زده می‌شود. با نصب بنر با عنوان «خیراندیش باشیم»، کسی خیراندیش نخواهد شد.

- باید از رویکرد تک‌بعدی دینی در تبلیغ و ترویج وقف و امور خیریه اجتناب کرد؛ «تأکید بر ابعاد مذهبی وقف و توجه ناکافی بر ابعاد انسانی وقف»، «غلبه نگاه اخروی به وقف» و «وقف به مثابه امری صرفاً خیرخواهانه» ممکن است مقوم نگاه تک‌بعدی به وقف باشد؛ باید چنان ترسیمی از وقف و امور خیریه در جامعه انجام شود که همه طیف‌های جامعه را به این امر راغب کند و مشوق همه به این امر مهم باشد.

- نهادهای متولی وقف در حوزه نیت واقفان جهت‌دهی لازم را انجام نداده‌اند و از این رو، هم‌اکنون، واقفان عمدتاً بر اساس همان نیت کلاسیک و سنتی خودشان کار را پیش می‌برند. در واقع، مشکل اصلی فرهنگ روزآمد نشده و منسوخ وقف (بدون توجه به نیازهای روز) است.

- نظام حقوقی وقف در وضعیت چندان مناسبی قرار ندارد؛ چنانکه برخی از قوانین با همدیگر در تعارض هستند؛ برخی دیگر دارای اجمال و ابهام هستند و بخشی دیگر، در گذر زمان کارایی خود را از دست داده‌اند؛ از این رو، جای بسیاری از قوانین و سیاست‌های کارآمد و جامع مشهود و خالی است.

- قوانینی متعدد برای سازمان‌دهی اوقاف صادر شده‌اند؛ ولی برخی از آن‌ها با ماهیت وقف که یک اقدام غیردولتی است، منافات دارند و با تقویت تسلط حکومت بر وقف، انشاء موقوفات جدید برای مردم را با مشکل مواجه کرده است.

مقوله کلی و اصلی دوم مربوط به «چالش‌های عملی و اجرایی» است که شامل ضعف در بهره‌وری، مدیریت و نظارت بر موقوفات است. در این راستا، برخی از نظرات مصاحبه‌شوندگان در زیر قابل مشاهده است:

- دستگاه‌هایی همچون شهرداری در صیانت از وقف اهتمام لازم را ندارند و در طرح‌های توسعه شهری و غیره دیواری کوتاه‌تر از دیوار زمین‌های وقفی و امور خیریه‌ای برای عقب‌کشی و ... پیدا نمی‌کنند؛ به ویژه رقبات در طرح‌های شهری صدمات زیادی را متحمل می‌شوند؛ با اینکه رقبات در تأمین هزینه‌های حفظ، نگهداری و امور جاری موقوفات نقشی مهم دارند و نابودی آن‌ها به منزله نابودی خود موقوفه است!

- باید تا جایی که ضرورت ایجاب نمی‌کند، از هر گونه تغییر و تحول در شرایط موقوفه و شروط واقف اجتناب کنیم؛ حتی در مواردی که تغییر منجر به تبدیل به احسن می‌شود، باید از آن احتراز کنیم؛ مگر در مواردی که عدم تغییر در شرایط نگهداری موقوفه یا شروط واقف، وقف را در معرض نابودی قرار می‌دهد.

- به نظر می‌رسد سازمان اوقاف با کمبود افراد متخصص همراه است و متخصصان حقوقی، مالی، مهندسی، فنی و ... کافی در اختیار ندارد. مهم‌ترین چالش داخلی اوقاف و خیریه‌ها دانایی است و هنوز این دانایی حاصل نشده است و برای تولید بیشترین ارزش افزوده باید ماهرترین نیرو را استخدام کرد و بابت آن هزینه پرداخت.

- همچنان رگه‌هایی از مدیریت سنتی در اوقاف حفظ شده‌اند و در نهایت، آمیزه‌ای از مدیریت سنتی و مدرن به‌جا مانده است که نمی‌تواند نیازمندی‌های رفاهی در حال رشد را پوشش دهد.

- در قرن بیست و یکم، حکومت‌هایی موفق‌تر هستند که نظارت‌ها را قوی‌تر کرده‌اند نه حکومت‌هایی که برنامه‌ریزی‌ها را بیشتر و مسئولیت‌های خود را سنگین‌تر کرده‌اند؛ کار دشواری نیست که مسئولان نظارت‌ها را تخصصی‌تر کنند و گسترش دهند و شاخص‌هایی را مشخص کنند؛ برای مثال، نهاد خیریه نهادی باشد که این کارها را باید انجام بدهد، مدیر آن باید چنین ویژگی‌هایی را دارا باشد، مکان باید این‌طور باشد، اعضای تحت پوشش باید این شرایط را داشته باشند و ... ؛ چه‌بسا لازم

نیست وزارتخانه‌ای راه‌اندازی شود که این کار را انجام بدهد؛ زیرا حسب تجربه در مواردی که وزارتخانه‌ای راه‌اندازی شد، کارها بهبود نیافته است.

۵- نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این پژوهش، چالش‌ها و موانع توسعه وقف در ایران بررسی و تبیین شدند. از روش تحلیل محتوای کیفی برای استخراج مؤلفه‌های کلیدی مصاحبه‌ها استفاده شد (روش تحلیل کیفی کلایزی) و بعد از کدگذاری، ۴۴ تم یا مضمون پایه به دست آمدند. با ترکیب کدهای باز، ۶ زیرمقوله یا مقوله فرعی و سازمان‌دهنده شامل «تعارض، اجمال، ابهام و روزآمد نبودن قوانین و مقررات وقف»، «کاهش جایگاه و منزلت وقف در نزد مردم و ضعف انگیزه و آگاهی واقفان»، «متناسب و هم‌خوان نبودن کارکردهای موقوفات موجود با عرصه‌ها و مقتضیات جدید وقف»، «تصدی‌گری و مداخله‌های غیرحرفه‌ای دولت بر اوقاف و عدم واسطه‌سازی امور وقف به مردم و بخش غیردولتی»، «ضعف نهاد نظارت در صیانت، پایش، سامان‌دهی و نقل و انتقال موقوفات»، «مشکلات اقتصادی و کم بودن درآمدزایی بسیاری از موقوفات»، حاصل شدند و مؤلفه‌های شناسایی شده با هم تلفیق شدند و دو بُعد یا مقوله اصلی یا فراگیر شامل الف) چالش‌های نظری و ذهنی (ضعف در تقنین و انگیزه واقفان و به‌روز نبودن موقوفات) و ب) چالش‌های عملی و اجرایی (ضعف در بهره‌وری، مدیریت و نظارت) را تشکیل دادند.

یافته‌های این پژوهش با نتایج پژوهش‌های گذشته هم‌خوانی دارد و از این رو، پنج آسیب کلان مقاله «آسیب‌شناسی وقف»، آسیب‌های ده‌گانه مقاله «آسیب‌شناسی جایگاه نهاد وقف در مقاوم‌سازی اقتصاد کشور»، چالش‌های مقاله کنفرانسی «نارسایی‌های قوانین در پیشگیری از جرایم علیه موقوفات»، آسیب‌های شش‌گانه مقاله کنفرانسی «مشکلات و آفات فرا روی سنت حسنه وقف» و هفت عامل موانع حمایت‌خیزین مقاله «آسیب‌شناسی و مقایسه موانع رونق فرهنگ وقف و امور خیریه در ورزش از دیدگاه مدیران ورزش و خیرین استان گلستان»، جزو موارد احصاشده در چالش‌ها و موانع توسط مصاحبه‌شونده‌ها هستند؛ همچنانکه موضوع «مدیریت ضعیف» مطرح‌شده در مقاله کنفرانسی «آسیب‌شناسی وقف» و به‌روز نبودن رقبات و موقوفات به دلایل مدیریتی یا کالبدی، عدم انطباق‌پذیری این نهاد دینی با شرایط متحول و اصرار بر حفظ کاربری‌های گذشته در کتاب آسیب‌شناسی و راهبردهای کاربردی در درآمدزایی موقوفات با درآمد پایین و مقاله «آسیب‌شناسی موانع تحقق و اثربخشی جایگاه موقوفات در رفاه اجتماعی» مورد توجه بوده است. یافته‌های این پژوهش با آسیب‌هایی که املاک مسکونی عرصه اعیان وقف را تهدید می‌کنند و در مقاله «آسیب‌شناسی الگوی درآمدزایی موقوفات» بیان شده‌اند، هم‌نوایی دارد و مانند مقاله «آسیب‌شناسی وقف در تاریخ معاصر ایران»، عدم آشنایی واقفان با نیازهای روز و هدایت نشدن آن‌ها به سمت وقف‌های کارآمد و متناسب با نیازهای روز جامعه را جزو محورهای اصلی خود در چالش‌ها آورده است. نیز در راستای مقاله «آسیب‌های فقهی و حقوقی مشکلات وقف‌نامه‌های استان تهران»، با چالش‌ها و موانع اشتباه واقفان و کاتبان وقف‌نامه‌ها، عدم توجه به متن وقف‌نامه توسط واقفان و قرار نگرفتن نیت واقف در مسیر صحیح و علمی و تغایر آن با شرع و قانون، تطبیق دارد.

در یک نگاه کلی به مقوله‌های استخراج‌شده، این نتیجه استنباط می‌شود که اگر وقف در کشور ما بخواهد توسعه پیدا کند یا نقش مطلوب خود را در توسعه کشور از جایگاه بخش سوم اقتصاد به‌خوبی ایفا کند، ناگزیر، ابتدا باید به لحاظ نرم‌افزاری، فرهنگ وقف را نهادینه کند و مردم و واقفان به لحاظ باورمندی، پذیرش ذهنی و انگیزه لازم برای وقف را داشته باشند و این امر میسر نیست مگر با کمک رسانه‌ها و از طریق به‌روزرسانی نیت وقفی و صیانت مناسب از موقوفات گذشته؛ همچنانکه به ترسیم و وضع برنامه‌ها و قوانین مناسب و کارآمد در این حوزه نیاز است تا بتوانند تمهید و پشتیبانی لازم را از شکل گرفتن وقف پایدار و مترقی داشته باشند. از طرف دیگر، باید نگاه اصلاحی جدی به حوزه اجرایی و مدیریتی داشت؛ به این مفهوم

که لازم است موقوفه‌ها به نحوی مطلوب مدیریت شوند، چه از طریق انتخاب متولیان و ناظران کارآمد و دارای نگاه اقتصادی و به‌روز و چه از طریق آموزش‌های اولیه و پیش‌بینی برای واقفان به منظور انعقاد وقف‌نامه‌های عاری از اشتباه و تالی مشکل‌آفرین؛ همچنانکه ساختار اداری مربوط باید کارآمد باشد و نگاه تخصصی بر این حوزه در بخش انتخاب کارشناسان و مدیران مربوط حاکم باشد. آنگاه، نوبت به نظارت‌ها و ارزیابی‌ها از موقوفه‌ها و عملکرد متولیان آن می‌رسد که صرفاً زیر سایه شفافیت در اسناد و عملکردها و گزارش‌دهی حسب شاخص‌ها و اهداف کمی به نتیجه می‌رسد و البته، هیچ کدام از مواردی که گفته شد به ثمر نخواهد نشست مگر اینکه رویکرد حاکمیت بر استفاده حداکثری از ظرفیت مردمی و بخش خصوصی متمرکز باشد و تا ضرورتی برای ورود خود نمی‌بیند، مداخله نکند مگر در ریل‌گذاری‌ها و مواردی که بخش خصوصی انگیزه‌ای برای ورود به آن‌ها ندارد؛ این بدان معناست که حتی نظارت‌ها نیز باید به بخش مردمی صلاحیت‌دار سپرده شود؛ ولی بر اساس چارچوب‌های نظارتی و ارزشیابی که حاکمیت ترسیم می‌کند.

بر این اساس، برخی از پیشنهادهای مرتبط با موضوع پژوهش عبارت‌اند از:

۱. اهتمام حاکمیت به سامان‌دهی و توسعه وقف

الف- به منظور مبارزه جدی با موقوفه‌خواری (تحت هر عنوان، صورت و شکل) و تسریع در رسیدگی به دعاوی حقوقی موقوفات، قوه قضائیه موظف، شعبه تخصصی ویژه‌ای را در سطح استان‌ها به این امر اختصاص دهد.

ب- دولت به منظور احیا و گسترش فرهنگ وقف با هدف افزایش بهره‌وری آن، شناسایی موقوفات را در سریع‌ترین زمان ممکن به اتمام برساند و بانک اطلاعاتی جامع موقوفات، مؤسسه‌های خیریه، بقاع متبرکه و اماکن مذهبی و مساجد را تهیه کند. در این راستا، از سازمان ثبت اسناد و املاک کشور انتظار می‌رود با همکاری سازمان اوقاف و امور خیریه، ظرف مدت یک دوره پنج‌ساله برای آن بخش از موقوفاتی که دارای سند نیستند، مبادرت به صدور سند کند. نیز دستگاه‌های بخش عمومی کلیه اسناد و اطلاعات خود در زمینه موقوفات را به سازمان اوقاف اعلام کنند.

پ- سازمان اوقاف و امور خیریه با همکاری دستگاه‌های ذی‌ربط «طرح جامع حفاظت، حراست و مراقبت از اسناد و آثار تاریخی - فرهنگی متعلق به آن‌ها» را تهیه و برای تصویب به مرجع عالی ذی‌ربط ارائه کند.

ت- سازمان اوقاف و امور خیریه ضوابط تأسیس و نظارت بر مؤسسه‌ها، بنیادها و انجمن‌های خیریه‌ای که اموال آن‌ها در حکم موقوفات عامه است و با بهره‌گیری از اثاث باقیه، محبوسات، نذور و صدقات، امور خیریه و عام‌المنفعه انجام می‌دهند را تهیه و برای تصویب به مرجع عالی ذی‌ربط ارائه کند.

۲. به حداقل رساندن مداخلات دولتی و استفاده حداکثری از ظرفیت و انگیزه مردمی در مدیریت نهاد وقف: ساختار اداری وقف در اوایل تأسیس آن در جامعه ایران در قرن اول هجری بسیار ساده و به‌دور از هر گونه پیچیدگی بوده است. در مرحله بعد، این روش بنا به عللی دچار دگرگونی شد و به سمت دولتی شدن پیش رفت که مهم‌ترین این علل عبارت‌اند از: «افزایش عددی و وسعت اوقاف با مرور زمان»، «گسترش نقش اجتماعی وقف از راه ارتباط بسیاری از نهادهای اجتماعی» و «خدمات رسانی عمومی با اوقاف». همه این امور باعث شد تا انواع اوقاف طبقه‌بندی شوند و ساختارهای اداری و نهادی آن در راستای مدیریت بهتر سازمان‌دهی شوند؛ اما تجربه تاریخی نشانگر آن است که کارآمدی مدیریت اوقاف منوط به محترم شمردن اداره و شروط واقفان و نیز حفظ استقلال اوقاف (عدم مداخله دولت در موارد غیرضرور و منحصر شدن ایفای نقش دولت به تنظیم‌گری و سامان‌دهی، جهت‌دهی فرهنگی و مانند آن) می‌باشد.

از این رو، نمی‌توان تمام وظایف سازمان اوقاف را به مردم یا مؤسسه‌های خصوصی واگذار کرد. اما می‌توان برخی از کارها و وظایف سازمان اوقاف را به بخش خصوصی سپرد؛ یعنی مؤسسه‌هایی که در کنار اوقاف برخی امور را انجام می‌دهند.

برای مثال، زمانی تمام کارهای مربوط به گذرنامه، گواهینامه رانندگی و این گونه مسائل را پلیس انجام می‌داد و مردم باید به اداره پلیس مراجعه می‌کردند. در این میان، پلیس این گونه وظایف خود را در قالب «پلیس + ۱۰» به بخش خصوصی واگذار کرد. البته، منظور این نیست که به همین شیوه در حوزه وقف عمل شود؛ اما می‌توان از آن الگو گرفت. برای مثال، سازمان اوقاف می‌تواند موقوفه‌های اجاره‌ای را به یک سری از مؤسسه‌ها واگذار کند. همچنین، می‌تواند برای احیای موقوفات و بهره‌ور کردن آنان با برخی از مؤسسه‌ها همکاری کند. اکنون، در بسیاری از شهرها مشاهده می‌شود بسیاری از موقوفات رها شده‌اند. اگر این موقوفات در دست بخش خصوصی بودند، هیچ وقت رها نمی‌شدند. (سجادی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۴۹) از طرفی، «وقتی مردم می‌بینند موقوفات به خوبی اداره می‌شوند و به حال خود رها نمی‌شوند، قطعاً تشویق می‌شوند تا به این موضوع مهم توجه نشان دهند، اما عکس این قضیه، اگر مشاهده شود هر مکانی پس از وقف به حال خود رها می‌شود و هیچ گونه نظارت هدفمند و قانونمندی بر آن اعمال نمی‌شود و متولی خاصی ندارد، بدون شک این مسأله می‌تواند به دلسرد شدن مردم و روی گردانی آن‌ها به مسأله وقف منجر شود» (بیدرام، ۱۳۹۷، ص. ۳۱۴).

۳. توجه حاکمیت به مسائل اقتصادی و اعتقادی: سطح اقتصادی و میزان دارایی مردم در افزایش و کاهش وقف تأثیر زیادی دارد؛ بنابراین، هر جا و هر زمان که اقتصاد عمومی رونق داشته باشد، مردم توان بیشتری برای وقف اموال خود دارند (همان، ص. ۳۱۸).

همچنین، «مسأله اعتقادی از عمده دلایل برای وقف هست؛ زیرا وقف برای مقاصد و نیت‌های مختلف اعتقادی و مذهبی انجام می‌شود و چنانچه فردی، اعتقادی به امور مذهبی و دینی نداشته باشد، این امر برای وی بی‌معنا خواهد بود. ضعف فرهنگی و کم‌رنگ شدن باورهای دینی در هر جامعه‌ای، آن جامعه را کم‌کم به انحراف‌های اجتماعی می‌کشاند» (نجفلو، ۱۳۹۵، ص. ۴۹). امروزه، «بر اثر ضعف فرهنگی، برخی از ارزش‌ها و احکام اسلامی همچون ایثار، وفاداری، نیکوکاری، پرداخت خمس، زکات، صدقه و اقدام به وقف، نزد مردم کم‌اهمیت جلوه می‌کنند. برای پیش‌گیری از چنین خطری، مسئولان کشور، آموزش و پرورش، حوزه‌های علمیه، مبلغان دین، معلمان و همه مردم موظف هستند در تقویت فرهنگ اسلامی و استوار کردن باورهای دینی نسل جوان پیوسته بکوشند و از این امر غافل نمانند» (بیدرام، ۱۳۹۷، صص. ۳۱۶-۳۱۷). به هر حال، وقف با ایمان راسخ به خدا و آخرت ارتباطی تنگاتنگ دارد و مردمی که به جهان آخرت ایمان نداشته باشند، مشکل است به واگذاری اموال به دیگران و نیازمندان بدون هیچ چشم‌داشتی تن بدهند.

۴. نگاه علمی و تخصصی به اداره وقف و امور خیریه: امروزه، خیریه‌هایی هستند که گردش مالی بسیار زیادی دارند؛ این‌ها باید نیروی متخصص ویژه خودشان را داشته باشند؛ حسابداری وقف و امور خیریه با حسابداری بنگاه اقتصادی فرق دارد و باید حسابدار ویژه خود را داشته باشند؛ روش‌های تأمین منابع مالی در این‌ها با سازمان‌های دیگر فرق دارد؛ همچنین، بحث مشارکت اجتماعی‌شان با سازمان‌های دیگر متفاوت است. همه این‌ها نشان می‌دهد موقوفه‌ها و خیریه‌ها نیازمند تربیت نیروی انسانی متخصص هستند، در حالی که دانشگاهی در کشور متولی تربیت نیروی متخصص برای خیریه‌ها نیست! قطعاً باید در تحصیلات پایه و در تحصیلات تکمیلی تربیت دانشگاهی داشته باشیم. همچنین، در این راستا باید آموزش‌های کوتاه‌مدت برای خیرین و کارشناسان امر خیر تعریف کرد. در بسیاری از کشورهای پیشرفته، رشته‌های علمی در زمینه امور خیریه وجود دارند و طبق اصولی علمی مؤسسه‌های خیریه را اداره می‌کنند؛ اما در کشور ما معمولاً به این حوزه‌ها نگاه علمی وجود ندارد.

البته، مشکل دیگری هم هست و آن اینکه افرادی که دارای تخصص در رشته‌ای ویژه هستند، در همان موضوع تخصصی خود به کار گرفته نمی‌شوند. در واقع، حتی اگر رشته تحصیلی نیز در این بباره وجود داشته باشد، باز هم شرایطی در کشور وجود دارد که افراد در سر جای خود به کار گرفته نمی‌شوند؛ بنابراین، حوزه اوقاف و «سازمان اوقاف» نیز همانند سایر

عرصه‌ها در کشور از این مشکل رنج می‌برد. در کشورهای دیگر که رشته تخصصی در حوزه وقف وجود دارد، به‌کارگیری تخصصی نیز وجود دارد؛ بنابراین، مشکل در این زمینه فقط راه‌اندازی رشته تخصصی نیست (سجادی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۴۹).

۵. ایجاد انعطاف در وقف‌نامه‌ها: برخی از وقف‌ها چنان سفت و سخت نگاشته شده‌اند که امکان هر گونه تغییری در کاربری یا نحوه استفاده از آن را از دست و اختیار متولی وقف می‌گیرند که البته بخشی از این سفت و سخت گرفتن‌ها نیز برای جلوگیری از تالی فاسد و حیف و میل شدن و از بین رفتن موقوفات است؛ ولی به هر حال باید توجه داشت شیوه استفاده از املاک و اراضی به ویژه در مناطق شهری ثابت نیست و با گذشت زمان کاربری آن‌ها تغییر می‌یابد. در واقع، ثابت بودن نوع استفاده با استفاده بهینه از آن‌ها تعارض دارد.

نیز در مواقعی مشاهده می‌شود «جایگاه برخی از موقوفه‌ها با ساختار شهری تناسب ندارد یا در گذر زمان، چگونگی عملکرد و نوع بهره‌برداری از فضاهای موقوفه‌ای با مصالح عمومی و توسعه شهری مغایرت یافته است و مشکلاتی گوناگون در برابر توسعه فضاهای وقفی و همچنین توسعه طرح‌های عمران شهری پیش آمده‌اند. برای برطرف کردن این مشکلات لازم است واقفان نیز موارد مصرف موقوفه‌ها را در راستای اهداف خود انعطاف‌پذیر و چندگزینه‌ای کنند تا در آینده، موقوفه‌ها دارای جلوه‌های متعدد، متنوع و متناسب باشند و هم‌گام با مقتضیات زمان پیش روند و از مشکلات متولیان، ناظران و سازمان اوقاف بکاهند» (نجف‌لو، ۱۳۹۵، صص. ۹۴-۹۶).

۶. جهت‌دهی نیت واقفان: شناخته شده نبودن اولویت‌های موضوعی و جغرافیایی وقف برای خیراندیشان و نیز بی‌اطلاعی از عملکرد موقوفات و وقف در نزد افکار عمومی یکی از آسیب‌های جدی وقف است. در حال حاضر، «در این عصر کامل ارتباطی، سازمان اوقاف که متولی اصلی موقوفات و وقف‌ها است، اقدامی برای ایجاد یک بانک اطلاعاتی که دارای پوشش همگانی باشد و بتواند به مردم اطلاع‌رسانی کند نداشته است و این از عمده‌ترین دلایل و آسیب‌های موقوفه است که به مردم از نحوه عملکرد و مأموریت وقف و موقوفه اطلاع‌رسانی کافی نشده است؛ از این رو، سازمان اوقاف به عنوان متولی امر موقوفات و وقف به شدت نیازمند چندین بانک اطلاعاتی مهم و اساسی است. بانک موقوفات و وقف از هر نظر در این برهه زمانی جایگاهش مشخص است» (بیدرام، ۱۳۹۷، ص. ۳۱۵).

۷. اهتمام و انصاف شهرداری‌ها در مواجهه با موقوفه‌ها: «برخی از شهرداری‌ها در طرح‌ها و برنامه‌های خود، بدون توجه به احکام و جایگاه موقوفه‌ها و رقبات، مشکلاتی را در این زمینه پیش می‌آورند. در بیشتر موارد، هنگام تهیه طرح‌های شهری تلاش می‌شود موقوفه‌ها کمتر صدمه ببینند؛ ولی گاه رقبات موقوفه‌ها در طرح‌های شهری خسارت‌های زیادی می‌بینند» (همان، ص. ۳۱۹) [و یا دست‌کم، در اولویت‌سنجی طرح‌های گسترش فضای شهری و ... دیواری کوتاه‌تر از دیوار رقبات و موقوفات پیدا نمی‌شود!] این آسیب، دقت بیشتر طراحان شهرسازی را می‌طلبد تا با توجه بیشتر به حفظ موقوفه‌ها و رقبات و نیز قرار ندادن کاربری‌های غیرانتفاعی بر روی رقبات، زبانی بر پیکر مجموعه‌های وقفی وارد نشود (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۲). شهرداران و شهرسازان باید به جایگاه اسلامی و اجتماعی موقوفه‌ها احترام بگذارند و احکام اسلامی اوقاف را رعایت کنند و به زیان آن‌ها گام برندارند.

۵- منابع

قرآن کریم.

آیت الهی، ا. و رخ یزد، م. (۱۳۸۳). وقف پس‌انداز جاودانه. انتشارات مفاخر.

ابراهیمی ورکیانی، م. (۱۳۹۵). مشکلات و آفات فرا روی سنت حسنه وقف. مجموعه مقالات اولین همایش ملی خیر ماندگار.

احمدی، ن. (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی وقف در تاریخ معاصر ایران. مجموعه مقالات پنجمین هفته علمی تمدن نوین اسلامی.

مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدر.

اشیاع، ع.، حاجی خانی، ع.، و حسینی، ع. (۱۴۰۲). آسیب‌شناسی فقهی و حقوقی وقف‌نامه. فصلنامه علمی دیدگاه‌های حقوق قضائی ۲۸ (۱۰۳)، ۲۷-۴۶.

<https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.1998631.0>

اشیاع، ع.، حاجی خانی، ع.، و حسینی، ع. (۱۴۰۱). آسیب‌های فقهی و حقوقی مشکلات وقف‌نامه‌های استان تهران. فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۵ (۱)، ۱۱-۲۶.

<https://doi.org/10.3495/jiil.2022.694008>

اکبری، ا.، بهروان، ح.، نوغانی، م.، و اصغر پور، ا. (۱۳۹۹). نقش نهاد وقف در فرایند توسعه، رویکرد نونهادگرا. دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، ۱۲ (۲)، ۵-۲۶.

<https://doi.org/10.30471/soci.2020.5753.1410>

ایرانمنش، م.، هزار جریبی، ج.، قربانی زاده، و.، و کرمی قهی، م. (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی موانع تحقق و اثربخشی جایگاه موقوفات در رفاه اجتماعی. مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱۲ (۲)، ۳۲۹-۴۲۴.

<https://doi.org/10.22059/ijsp.2022.87917>

بهار، م.، و نصرتی، م. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی وقف. مجموعه مقالات اولین همایش ملی خیر ماندگار. بیدرام، ر. (۱۳۹۷). پاسخنامه وقف (پاسخ به پرسش‌هایی درباره تاریخ، فقه، حقوق، اقتصاد، جامعه‌شناسی و مدیریت وقف). آستان قدس رضوی.

ترابی، م. (۱۳۸۱). بررسی مردم‌شناختی مبانی فرهنگی پدیده وقف (مورد مطالعه: شهرستان ملایر). بی‌جا. جهانیان، ن. (۱۳۹۵). جایگاه نهاد وقف در اقتصاد بخش سوم. مجله اقتصاد اسلامی، ۱۶ (۶۲)، ۷۹-۱۰۶. خاکسار آستانه، ح.، رهنما، ع.، و ابراهیمی، ح. (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی جایگاه نهاد وقف در مقاوم‌سازی اقتصاد کشور. مجموعه مقالات اولین همایش ملی اقتصاد مقاومتی دانش‌بنیان.

دهخدا، ع. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ریاحی سامانی، ن. (۱۳۷۸). وقف و سیر تحولات قانون‌گذاری در موقوفات. شیراز: انتشارات نوید.

سجادی، ا. (۱۳۹۸). دست‌اندازه‌های حوزه وقف. فصلنامه آوای خیر ماندگار، ۲، ۲۶-۳۴. سلیمی فر، م. (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. شرفخانی، ا. (۱۳۹۶/۱۱/۲۱). شکوفایی وقف در ایران بعد از انقلاب. خبرگزاری فارس. طاهری دمنه، م.، و حیدری دارانی، ز. (۱۳۹۷). تأملی در نقش و جایگاه وقف و نیکوکاری در علم و فناوری. فصلنامه سیاست‌نامه علم و فناوری، ۸ (۱)، ۳۹-۴۸.

<https://doi.org/10.1001.1.24767220.1397.08.1.5.2>

عالمزاده، ه. (۱۳۷۲). نخستین موقوفه در اسلام. فصلنامه وقف میراث جاویدان، ۱ (۳)، ۴۵-۴۴. علمی سولا، م.، قائمی اصل، م.، یعقوبی، ج. و مسگرانی، م. (۱۳۹۵). اتفاق و جایگاه آن در توسعه و ترویج علم و دانش با تأکید بر وقف. مجله راهبرد توسعه، ۱۲ (۴۸)، ۱۵۶-۱۸۳.

فراستخواه، م. (۱۳۹۶). روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی (با تأکید بر GTM)، تهران: انتشارات آگاه. فلاح، ر. (۱۳۹۵). چالش‌های وقف زمین در ایران: مطالعه موردی اراضی زیاران. انتشارات دریچه نو. محمدی، ق.، و خاقانی، م. (۱۳۹۷). نارسایی‌های قوانین در پیشگیری از جرایم علیه موقوفات. مجموعه مقالات دومین همایش ملی خیر ماندگار.

مشکینی، ا.، شاکری منصور، ا.، و حاجی‌زاده، م. (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی و راهبردهای کاربردی در درآمدزایی موقوفات با درآمد پایین. انتشارات طحان.

معراجی، س. (۱۳۸۵). وقف سنت ماندگار. تهران: انتشارات صائن.

- منافی، ک.، زمانی، ا.، و پورسلیم، ع. (۱۳۹۳). جایگاه سنت حسنه وقف در فرهنگ اسلامی؛ با تأمل بر قرآن و سیره معصومان (ع). *مجله مهندسی فرهنگی*، ۹(۸۱)، ۷۸-۶۰.
- مهنابی زیناب، ط. (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی وقف. *مجله وقف میراث جاویدان*، ۱۲، ۵۷-۶۶.
- نجف‌لو، م. (۱۳۹۵). وقف و موقوفه در ایران، مورد مطالعه مسجد خانم زنجان و موقوفه آن در روستای سهرین. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- نودهی، م.، احمدی، م.، طیبی، ب. و دیلمی، ک. (۱۴۰۱). آسیب‌شناسی و مقایسه موانع رونق فرهنگ وقف و امور خیریه در ورزش از دیدگاه مدیران ورزش و خیرین استان گلستان. *فصلنامه مطالعات راهبردی ورزش و جوانان*، ۲(۵۷)، ۴۱۹-۴۳۹.
- <https://doi.org/10.22034/ssys.2022.1271.1880>
- نورمحمدی، ر.، و نوروژی، ح. (۱۳۹۵). سیر تطور واژه وقف و موقوفات در تاریخ جامعه اسلامی. *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی واژه‌پژوهی در علوم اسلامی*.
- واعظی، ع. (۱۳۸۰). نگاهی به جایگاه وقف در فرهنگ اسلام. بی‌جا.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (۱۴۰۱). *سالنامه آماری* (مأخذ: سازمان اوقاف و امور خیریه).
- هدایتی، ع. (۱۳۸۰). نقش وقف در توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها. بی‌جا.
- یاوری، و.، صادقی، م.، و نصرالهی، م. (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی الگوی درآمدزایی موقوفات. *دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۲(۲)، ۱۳۷-۱۷۰.

<http://doi.org/10.30497/ies.2020.2777>

References

Holy Quran.

- Ahmadi, N. (2019). Pathology of Waqf in Iran's Contemporary History. *Collection of articles of the fifth scientific week of modern Islamic civilization*, Sadra Islamic Humanities Research Center. [In Persian]
- Akbari, A., Behrvan, H., Noghani, M., & Asgharpour, A. (2019). The role of Waqf institution in the development process, neo-institutionalist approach. *Islam and Social Sciences Quarterly*, 12(2), 5-26. <http://doi.org/10.30471/soci.2020.5753.1410> [In Persian]
- Alamzadeh, H. (1993). The first endowment in Islam. *The Quarterly Journal of Endowment of Eternal Heritage*, 1(3), 44-45. [In Persian]
- Ayatollahi, A., & Rokh Yazd, M. (2005). *Endowment of eternal savings*. Mahakhar Publications. [In Persian]
- Behar, M., & Nosrati, M. (2015). Pathology of Waqf. *Proceedings of the First National Conference of Lasting Good*. [In Persian]
- Bidram, R. (2017). *Waqf answer sheet (answers to questions about history, jurisprudence, law, economics, sociology and endowment management)*. Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Dehkhoda, A. (1999). *Dictionary of Dehkhoda*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Ebrahimi Verkiani, M. (2016). Problems and disasters over the tradition of good waqf. *Proceedings of the First National Conference of Lasting Good*. [In Persian]
- Elmi Sola, M. (2015). Donation and its place in the development and promotion of science and knowledge with an emphasis on endowment. *Journal of Development Strategy*, 12(48), 156-183. [In Persian]
- Eshaya, A., Hajikhani, A., & Hosseini, A. (2024). Jurisprudential and legal pathology of the endowment. *The Scientific Quarterly of Judicial Law Perspectives*, 28(103), 27-46. <http://doi.org/10.22034/jlvi.2024.1998631.0> [In Persian]
- Eshaya, A., Haji Khani, A., & Vahsini, A. (2023). Jurisprudential and legal problems of endowment deeds in Tehran province. *Fiqh and Fundamentals of Islamic Law Quarterly*, 15(1), 11-26. <http://doi.org/10.3495/jiil.2022.694008> [In Persian]

- Fallah, R. (2015). *Challenges of endowment of land in Iran: a case study of Ziyaran lands*. New Gate Publications. [In Persian]
- Farstakh, M. (2016). *Qualitative research method in social sciences (with emphasis on GTM)*, Tehran: Aghat Publications. [In Persian]
- Iranmanesh, M., Hazar Jaribi, J., Ghorbanzadeh, V., & Karmi Qahi, M. (1400). Pathology of obstacles to the realization and effectiveness of endowments in social welfare. *Iranian Journal of Social Issues*, 12(2), 329-424. <http://doi.org/10.22059/ijsp.2022.87917> [In Persian]
- Jahian, N. (2016). The position of the endowment institution in the economy of the third sector. *Islamic Economy Magazine*, 16(62), 79-106. [In Persian]
- Khaksar Astane, H., Rahnama, A., & Ebrahimi, H. (2014). Analysis of the position of the Waqf institution in strengthening the country's economy. *Proceedings of the first national conference of knowledge-based resistance economy*. [In Persian]
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalism inquiry*. Sage, Newbury Park.
- Riahi Samani, N. (1999). *Endowments and the evolution of legislation in endowments*. Shiraz: Navid Publications. [In Persian]
- Sajadi, A. (2018). Bumps in the endowment area. *Avai Khair Mandagh Quarterly*, 2, 26-34. [In Persian]
- Salimi Far, M. (1991). *A look at the endowment and its economic and social effects*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Sharafkhani, A. (11/21/2016). *Prosperity of endowment in Iran after the revolution*. Fars news agency. [In Persian]
- Taheri Damneh, M., & Heydari Darani, Z. (2017). A reflection on the role and place of endowment and charity in science and technology. *Science and Technology Policy Quarterly*, 8(1), 39-48. <http://doi.org/20.1001.1.24767220.1397.08.1.5.2> [In Persian]
- Turabi, M. (2002). *An ethnographic study of the cultural foundations of the endowment phenomenon (study case: Shehrstan Malair)*. n.p. [In Persian]
- Mehtabi Zeinab, T. (2012). Pathology of Waqf. *Endowment of Eternal Heritage Journal*, 82, 57-66. [In Persian]
- Manafi, K., Zamani, A., & Pourslim, A. (1393). The position of the good tradition of waqf in Islamic culture; By reflecting on the Qur'an and the lives of the innocents (pbuh). *Journal of Cultural Engineering*, 9(81), 60-78. [In Persian]
- Mearaji, S. (2006). *The endowment of a lasting tradition*. Tehran: Sa'en Publications. [In Persian]
- Meshkini, A., Shakri Mansour, A., & Hajizadeh, M. (2021). *Pathology and practical strategies in generating income for endowments with low income*. Tahan Publications. [In Persian]
- Mohammadi, Q., & Khaghani, M. (2017). Inadequacies of laws in preventing crimes against endowments. *Proceedings of the Second National Conference of Lasting Good*. [In Persian]
- Najaflo, M. (2015). *Endowment and endowment in Iran, the study of Khanum Zanzan mosque and its endowment in Soharin village*. Faculty of Social Sciences, University of Tehran. [In Persian]
- Nodehi, M. (2023). Pathology and comparison of barriers to the development of the culture of endowment and charity in sports from the perspective of sports managers and benefactors of Golestan province. *Quarterly Journal of Sports and Youth Strategic Studies*, 2(57), 419-439. <https://doi.org/10.22034/ssys.2022.1271.1880> [In Persian]
- Noormohammadi, R., & Nowrozi, H. (2016). The evolution of the words waqf and endowments in the history of Islamic society. *Proceedings of the first national conference on word research in Islamic sciences*. [In Persian]
- Vaezi, A. (2001). *A look at the position of Waqf in Islamic culture*. n.p. [In Persian]
- Ministry of Culture and Islamic Guidance. (1401). *Statistical yearbook (source: Endowment and Charity Organization)*. [In Persian]
- Hedayati, A. (2022). *The role of endowment in the economic and social development of countries*. out of place. [In Persian]
- Yavari, V., Sadeghi, M., & Nasralahi, M. (2019). Pathology of endowment income generation model. *Bi-Quarterly Journal of Islamic Economic Studies*, 12(2), 137-170. <https://doi.org/10.30497/ies.2020.2777> [In Persian]